

УДК 82.09

Д.С. ТИЩУК,

*аспірант кафедри теорії літератури і компаративістики
Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*

АСОЦІОНІМ ЯК ТРОП: СВОЕРІДНІСТЬ МЕТАТЕКСТОВОЇ ПРИСУТНОСТІ

Статтю присвячено розгляду асоціоніма як репрезентанта міжтекстових зв'язків у художніх творах. Асоціонім – поліфонічний за сутністю троп, естетична функція якого полягає у відсиланні свідомості читача до множинності інших текстів як складових загальнокультурної смислової площини. Джерельна база статті – праці М. Бахтіна, Ю. Крістевої, Ж. Дерріда. Художнє тло розвідки – романи І. Роздобудько та Г. Тарасюк.

Ключові слова: асоціонім, інтертекстуальність, діалогічність.

Асоціонім як троп, естетична роль якого у художньому творі реалізується через породження асоціативних зв'язків у свідомості реципієнта, функціонує в загальнокультурному міжтекстовому дискурсі. Семантично множинна природа асоціоніма – базис для аналізування тропа під вектором розуміння культури як тексту, поняття, «що призвело до розгляду культури як взаємозв'язку значень, до існування поширених методів інтерпретації тексту також на соціальні дії, що розуміються як констеляції текстів, як символічна семіотична конструкція, яку можна прочитати, виходячи з форм вираження та викладення у певній культурі» [1, с. 1].

Мета запропонованої статті – визначення особливостей літературознавчої природи асоціоніма як маркера міжтекстових зв'язків твору (на матеріалі прозової творчості І. Роздобудько та Г. Тарасюк).

Теоретико-методологічна основа роботи – Р. Барта [3], М. Бахтіна [4], М. Фуко [7], Ю. Крістевої [6], Ж. Дерріда [5] тощо.

Асоціонім в аспекті форми засобу образності має вигляд слова, поєднання слів, речення, комплексу речень, при відтворенні яких у тексті твору автор вдається до різноманітних шрифтових експериментів за обов'язкової умови написання першого компонента тропа (первинно – слова на позначення загальної назви) з великої літери. В аспекті змісту, в асоціонімі сублімовано співвідношу з певними подіями, явищами чи ситуаціями, представленими у творі, інформацію, яку читач має інтерпретувати, співвідніши сприйнятий смисл на власний внутрішній світ як цілісний мікрокосм.

Слід зазначити, що значення слова-основи в асоціонімі не деформується, а трансформується – збагачується конотативними семантичними відтінками – в авторській площині, та згодом – у читацькій.

У текстах художніх творів асоціонім покликаний привернути увагу на певні речі, уособлені в художній белетристиці в іпостасі засобу образності. Словосполучення «певні речі» щодо асоціоніма має умовний характер – троп привертає увагу на тематико-проблематичні ланки, співвідносні з модальними щодо віртуальної реальності твору, що мають віддзеркалення у реальному житті. З точки зору теоретико-літературного характеру асоціоніма, доцільно розглядати троп у кореляції до наукового дискурсу, де слово тлумачиться як синтетична смислова матерія, що існує у множинності творів та сентенцій, не обмеженого хронологічними чи тематичними кордонами, а інтертекстуальний вимір є саме таким.

Асоціонім як засіб образності вимагає рефлексії сутності читання як процесу, що виконує роль діяльнісного поля для смислової комунікації між автором і читачем. За Ц. Тодоровим, читання – «це своєрідна подорож у просторі тексту, – подорож, маршрут якої не обмежується послідовним перебором літер – зліва направо та зверху донизу» [2, с. 39]. «Читаючи, людина немов подумки накидає свій власний текст, перетворює те, що читає, додаючи та опускаючи те, що хоче або не хоче в ньому бачити» [2, с. 38].

Засіб образності – узуальна формально, проте не семантично модель естетичної самоцінності тексту твору. Натомість, текст – це цілісне явище, що корелює у полі взаємодії численних інтелектуальних систем-континіумів: попередніх текстів, історичних подій, актуального появі твору часу тощо. «Суть читання у тому, щоб об'єднати множинні системи, враховуючи не їх підсумкове число, а власне множинність» [3, с. 38].

Наукові звершення М. Бахтіна як предтеча полікультурного феномену інтертекстуальності – висхідна позиція аналізу мистецької природи асоціоніма як репрезентанта метатекстовості (метатекстовість тлумачимо як концептуальний означник сфери міжтекстових зв'язків, учасником яких у тексті твору виступає асоціонім).

Завдання митця, на думку вченого, полягає у «створенні з різнорідних, рівноцінних та глибоко відчужених матеріалів єдиного і цілісного художнього створіння» [4, с. 11]. Асоціонім – результат естетичного виробництва смислу, зітканий з поєднання інформації загальнокультурної парадигми та синтагматичного пласту фонових знань, переконань і зацікавлень автора, які обумовлюють появу відповідників у контексті свідомості читача під час естетичної комунікації. Асоціонім як троп апіорі діалогічний, оскільки постає на основі трансформації слова основи у процесі взаємодії денотативного значення, навмисно обраного письменником, та безлічі конотативних семантичних відтінків, які постають у процесі читання. Діалогічним за сутністю є процес появи асоціації реципієнта як наслідок реакції на написаний з великої літери троп.

«Діалогічні відносини можливі не лише між цілими (відносно) висловлюваннями, але діалогічний підхід можливий до будь-якої значущої частини висловлювання, навіть до окремого слова, якщо воно сприймається не як безособове слово мови, а як знак чужої смислової позиції, як представник чужого висловлювання, тобто якщо ми чуємо в ньому чужий голос. Тому діалогічні відносини можуть проникати в середину висловлювання, навіть в середину окремого слова, якщо в ньому діалогічно стикаються два голоси» [4, с. 172].

Діалогічною є структура асоціоніма, елементами якої є: авторська сентенція, денотативне значення слова-основи, шифр (варіант графічної репрезентації) та результат читацької рефлексії. Закономірно постає питання про доцільність виокремлення результату читацької рефлексії. Дослідник, в об'єктиві наукової уваги якого перебуває асоціонім, має два статуси: вже згаданий дослідницький та статус читача, причому перший безапеляційно впливає з другого. Під час первинного ознайомлення з твором та звернення уваги на незвичний троп з великої літери, реципієнт мимоволі задається питанням, чому автор акцентує увагу саме на цьому слові. Таким чином, процес появи результату рефлексії розпочинається на підсвідомому рівні і має певні етапи: візуальне сприйняття, ототожнення тропа з твором, ототожнення із площиною знань, до яких означений троп відсилає через асоціювання, проведення паралелей із власним світосприйняття, фінальна ж крапка – поява результату читацької рефлексії.

Асоціонім як троп, парадигма дослідження якого перебуває у стадії становлення, потребує дефінітивних уточнень у контексті теорії міжтекстової взаємодії як засіб образності, виразно позначений вже згаданими показникам. Для цього проведемо певні паралелі із дефініціями означень інтертекстуальних семантичних осередків, якими послуговуються Ж. Дерріда [5], Ю. Крістева [6], М. Фуко [7].

Ж. Дерріда в ролі означення джерела міжтекстової взаємодії у творі використовує формулу «мова, що почула як знак-сигнал»: «Саме почивши як знак-сигнал, написане й народжується як мова, тоді воно висловлює, відсилаючи тим самим лише до себе, знак без значення, гру або чисте функціонування, тому що припиняє бути використаним як природна, біологічна або технічна інформація, як перехід від одного сутнісного до іншого або як від означаючого до того, що означається. Та власне запис володіє могутністю виводити мову з її знакової сплячки. Воно [письмо] творить смисл, фіксує його, довіряючи його

різьбленню, рельєфній поверхні, від якої вимагається, щоб вона передавалася до безкінечності» [5, с. 20]. Асоціонім наближається до мови, що спочила як знак сигнал за показником естетичної гнучкості та здатності до невичерпності.

У дискурсі Ю. Крістевої побутує поняття «ідеологема». «Ідеологема – зіткнення певної текстової організації (семіотичної практики) з іншими висловлюваннями (сегментами текстів), які вона всотує у свій власний простір або до яких вона відсилає у просторі зовнішніх щодо неї текстів (семіотичних практик)»; це інтертекстова функція, яка «матеріалізується на тих чи інших рівнях структури кожного тексту, поширюється всією траєкторією, задаючи йому історичні та соціальні координати» [6, с. 135, 136].

Спільна транстекстова риса асоціоніма та ідеологеми – фрагментарність як орієнтир у просуванні читача загальнокультурним інформаційним континуумом.

М. Фуко у праці «Що таке автор» презентує поняття знаки локалізації, які «ніколи не відсилають точно ані до письменника, ані до моменту, коли він пише, ані до самого жесту його письма; вони відсилають до певного alter ego, до того ж між ним та письменником може бути більш або менш значна інстанція, що змінюється паралельно із розгортанням твору» [7, с. 13]. І знак локалізації, і асоціоніму притаманна здатність до естетичної іманентної динаміки в межах тексту, яка водночас є і позатекстовою, на чому наголошує А. Галич у монографічному дослідженні, присвяченому асоціоніму. «Конотативні інтенції асоціоніма як тропа часто досить різні: в момент першої його появи у тексті одні, в момент останнього – інші. Відбувається процес поглиблення та розширення значень цього художнього засобу, еволюції його естетичних функцій» [8, с. 23].

Н. П'єге-Гро у дослідженні «Вступ до теорії інтертекстуальності» виокремлює два типи показників інтертекстуальності присутності: експліцитні та імпліцитні [9, с. 133]. «Експліцитні форми інтертекстуальності присутні у тексті явним чином; на них можуть вказувати друкарські знаки або семантичні показники, наприклад ім'я автора твору, що згадується, його назва або персонаж, що двозначно відсилає до іншого твору» [9, с. 133]. Щодо імпліцитних, невиявлених формально показників інтертекстуальності, дослідниця зауважує таке. «Іноді доводиться керуватися відчуттям неоднорідності тексту: читач розуміє, що його відсилають до іншого тексту, який імпліцитно присутній у даному, являючи читачеві свої сліди» [9, с. 133].

Експліцитним шляхом інтертекстова природа асоціоніма ілюструється у романі І. Роздобудько «Амулет Паскаля». Головна героїня роману Голка опиняється у Франції та починає працювати в будинку місцевого багатія мсьє Паскаля. Коло її обов'язків – наливати вино. Напередодні дивного вояжу дівчина навіть не передбачала, що новий роботодавець сприйме її за іншу людину, а може й не іншу – вона сама згодом втратить здатність тверезо оцінювати дійсність, проте, дівчина не дарма дивно почувалася перед від'їздом: «А ще останнім часом, який передував від'їзду, мені запали рядки, вчитані в романі улюбленого Маркеса „Оповідь того, хто не потонув у великому морі»: *“Лежачи на своїй койці – я думав про рідну домівку, про рейс, який мав відбутися, і не міг заснути. Підклавши руку під голову, я дослухався до ледь чутного шелесту моря та спокійного дихання моряків. Піді мною було ліжко Луїса Ренфіхо, він хропів, ніби дмухав у тромбон. Не знаю, які він бачив сни, але певен, що він не спав би так безтурботно, коли б міг передбачити, що за ВІСІМ ДНІВ лежатиме мертвий на дні моря...”*

Осі ці ВІСІМ ДНІВ хвилювали мене не менше, ніж уявлення про цеглину, що висить над головою» [10, с. 22]. ВІСІМ ДНІВ у Г.Г. Маркеса та І. Роздобудько – дні напередодні життєвих змін, можливо й фатумних. Неможливо не погодитися з тим, що в житті кожної людини, незважаючи на вік та соціальне становище, є періоди подібні до підготовчого перед ключовими подіями часу, натяк на які відтворено у семантиці тропи.

Голка врешті повернеться додому, але витівки долі не завершаться – виявляється, дівчина хвора на астеничний синдром. Після виписки з лікарні Голка відзначає зміни в собі: «Я більше не боялася прямих запитань на кшталт: «Ну що, дурепо, більше не ковтатимеш пігулок?!» І я б відповіла: «Ні. Тому що я добре сплю і в мене пречудовий апетит! І – купа РОБОТИ... Годинник тікає» [10, с. 183]. Асоціонім РОБОТА – уособлення порятунку та бажання залікувати душевні виразки.

Вище наголошувалося на естетичній гнучкості асоціоніма, з якою пов'язана спроможність тропа до утворення міжтекстових ланцюжків. Асоціонім РОБОТА зі значення «уособлення порятунку та бажання залікувати душевні виразки» також актуалізовано у романі Г. Тарасюк «Сестра моєї самотності».

У центрі твору – Лариса Орленко, талановита письменниця та глибоко порядна людина, та Олександра Рибенко-Ясинська, кар'єристка, життєві принципи якої не відрізнялися моральною чистотою. Олександра з користю для себе використовує момент перебування Лариси в депресії, під маркою якої Ясинська банально приписує собі авторство над романами талановитої Лариси. Намагаючись підтримати примарний образ подруги-рятивниці, нібито виливає душу Ларисі: «...Розверещалась, обзивала тебе поганими словами, думала, що ти мені очі колола тими наймитами, і це тоді, коли я, єдина в цілому світі, хотіла врятувати тебе РОБОТОЮ від падіння» [11, с. 203]. Цікавим метатекстовим моментом також є те, що асоціонім РОБОТА в контексті роману «Сестра моєї самотності» співвідноситься з образом Лариси Орленко, ім'я якої (як ім'я героїні роману Г. Тарасюк) співвідноситься з авторською інтерпретацією особистості Лесі Українки: Лариса – справжнє ім'я письменниці, імені Лариса, що у перекладі з грецької означає «чайка» душевна відкритість та чистота, пристрастний спротив будь-яким проявам цинічності, відтвореним у прізвищі Орленко (використання концепту «орел» – показник граничної міри внутрішньої цільності та фатальності героїні).

Вважаємо доцільним називати естетичну взаємодію романів І. Роздобудько та Г. Тарасюк як інтертекстуальну кореляцію в площині поетики художнього твору.

Інтертекстуальні зв'язки, репрезентовані через асоціоніми, можуть розгортатися як у дискурсах декількох авторів, так і в межах монодискурсу письменника – в нашому випадку І. Роздобудько. До того ж, тропи, що мають смислові конотативні ланки перетину, можуть побутувати у різних за тематикою та жанрових різновидах творах. Есей «Мандрівки без сенсу і моралі» корелює з психологічною драмою «Гудзик» через асоціонімну пару ХОТІТИ – ХОТІЛОСЯ з первинним рефлексійним значенням «вияв внутрішнього прагнення особистості здійснити певний намір за неоднозначних обставин».

Естетичний витвір І. Роздобудько під назвою «Мандрівки без сенсу і моралі» тяжіє до художнього-публіцистичного нарису, насиченого авторськими філософськими сентенціями.

Описуючи Єрусалим, авторка доходить висновку: «Варто лише дуже ХОТІТИ побувати ТАМ. І тоді, в часи відчаю, посеред зими відчуєш, як хтось бере тебе на крила і несе в цю коліску людської величі і ганьби – і опускає просто посеред юрми» [12, с. 150].

Денис, один з головних героїв роману І. Роздобудько «Гудзик», мимоволі опиняється в амплуа грані трикутника: з молодих років він без відповіді закоханий у Єлисавету Тенецьку, а в Дениса згодом закохується її донька Ліка. Складається так, що Денис та Ліка одружуються, але чоловік ставить до дружини доволі дивно: «У перші місяці нашого дивного шлюбу мене охоплював жах від того, що відбулося. Крім цього, я зрозумів, що зовсім непристосований до сімейного життя. Не міг приходити додому вчасно, не міг планувати „вікенди” й купувати потрібні речі, не збирався відмовлятися від старих звичок і терпіти не міг звітувати про свої пересування містом. Навіть тоді, коли мені ХОТІЛОСЯ йти до неї, я змушував себе звертати в „Суок” чи в сауно або взагалі – йшов ночувати до когось у майстерню» [13, с. 111–112].

Резюмуючи, слід зазначити що асоціонім як троп має значний метатекстовий потенціал, що реалізується через ілюстрацію інтертекстових зв'язків у межах творчості одного письменника, між творами декількох письменників, відсилаючи читачку думку до проникнення у концептуально значущі аксіологічні смислові поля.

Список використаних джерел

1. Бахман-Медик Д. Режимы текстуальности в литературоведении и культурологии: вызовы, границы, перспективы [Электронный ресурс] / Д. Бахман-Медик // Новое литературное обозрение. – 2011. – № 107. – Режим доступа: <http://www.nlobooks.ru/node/2486>.
2. Тодоров Ц. Поэтика / Ц. Тодоров // Структурализм: «за» и «против»: сб. статей. – М.: Прогресс, 1975. – С. 37–112.

3. Барт Р. S / Z / Р. Барт; под ред. Г.К. Косикова. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 232 с.
4. Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского [Электронный ресурс] / М. Бахтин. – Режим доступа: http://royallib.ru/book/bahtin_mihail/problem_poetiki_dostoevskogo.html.
5. Деррида Ж. Письмо и различие / Ж. Деррида; пер. с франц. А. Гараджи, В. Лапицкого и С. Фокина; сост. и общая ред. В. Лапицкого. – СПб.: Академический проект, 2000. – 432 с.
6. Кристева Ю. Избранные труды: Разрушение поэтики / Ю. Кристева; пер. с франц. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2004. – 656 с.
7. Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет / М. Фуко; пер. с фр. – М.: Касталь, 1996. – 448 с.
8. Галич А. Естетичні пошуки в українській постмодерній літературі: асоціонічний вимір: монографія / А. Галич. – Луганськ: Книжковий світ, 2011. – 192 с.
9. Пьеге-Гро Н. Введение в теорию интертекстуальности: пер. с фр. / общ. ред. и вст. ст. Г.К. Косикова. – М.: Издательство ЛКИ, 2008. – 240 с.
10. Роздобудько І. Амулет Паскаля / І. Роздобудько. – Харків: Фоліо, 2007. – 189 с.
11. Тарасюк Г.Т. Сестра моєї самотності / Г.Т. Тарасюк. – К.: Освіта України, 2010. – 322 с.
12. Роздобудько І. Мандрівки без сенсу і моралі / І. Роздобудько. – К.: Нора-Друк, 2011. – 192 с.
13. Роздобудько І. Гудзик / І. Роздобудько. – Харків: Фоліо, 2008 – 222 с.

Статья посвящена рассмотрению ассоционима как репрезентанта межтекстовых связей в художественных произведениях. Ассоционим – полифоничный по сути троп, эстетическая функция которого состоит в отсылании сознания читателя к множественности других текстов как составляющих общекультурной смысловой плоскости. Первоисточники статьи – работы М. Бахтина, Ю. Кристевой, Ж. Деррида. Художественный фон – романы И. Роздобудько и Г. Тарасюк.

Ключевые слова: ассоционим, интертекстуальность, диалогичность.

This article devote the research the role of associonym as a representat of relation between the literary works. Associonym is a trope with polyphonic nature, which aesthetic function is in the departing the reader's mind to plurality of another texts as components of cultural semantic sphere. The bases of sources of article – are work of M. Bahtin, U. Kristeva, J. Derrida. The artistic material for analysis – novels by I. Rozdobudko and H. Tarasuk.

Key words: associonym, intertextuality, dialogism.

Одержано 14.05.2014.